

Διαφορές των φύλων και ψυχολογική ταυτότητα*

Μ. Νασιάκου

Το πρόβλημα των διαφορών στα δύο φύλα και η μεταβίβαση του αρσενικού και θηλυκού προτύπου στην πρώτη παιδική ηλικία δεν είναι καινούργιο θέμα, η επανεξέτασή του όμως αποκτά τελευταία ανανεωμένο ενδιαφέρον.

Η ισχυρή αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων του κάθε φύλου, που εκφράζεται κυρίως με το ιδιαίτερα σημαντικό πολιτισμικό κίνημα για την απελευθέρωση της γυναίκας, και η διατυπωμένη από το κίνημα αυτό ανάγκη για ισότητα των δύο φύλων, αποτέλεσαν την αφορμή για μια τέτοια επανεξέταση.

Η σημερινή επιστημονική οπτική αποκλείει την αποσπασματική μελέτη του θέματος, σαν να ήταν δηλαδή ένα επί μέρους ψυχοκοινωνικό φαινόμενο, και το εξετάζει σε συνάρτηση με τη βιολογική του διάσταση καθώς και με άλλες ψυχοκοινωνικές μεταβλητές. Έτσι, αποφεύγει να δώσει μια μερική ερμηνεία, που θα κινδύνευε για άλλη μια φορά να καταλήξει σε ψευδή ή αντιεπιστημονικά αποτελέσματα.

Η ύπαρξη του αρσενικού και θηλυκού προτύπου έχει από πολλά χρόνια απασχολήσει την ψυχολογία, την κοινωνιολογία και γενικά τις ανθρώπινες επιστήμες. Για πολλούς αιώνες, η «γυναικεία φύση» αποτελούσε ένα εύχρηστο, εύκολο σύστημα ερμηνείας. Σήμερα, διαπιστώνεται μια μονομερής μετατόπιση του άξονα ερμηνείας του φαινομένου αυτού: η προσπάθεια κατάρριψης των μύθων της «γυναικείας φύσης» ωθεί στην καταδίκη των κοινωνικών αιτιών του, περιορίζει όμως κάπως το πρόβλημα στην κοινωνική του διάσταση.

Τα στερεότυπα που είχαν δημιουργηθεί, οι προεπιστημονικές δοξασίες, οι μύθοι και οι πεποιθήσεις που επικρατούσαν γύρω από τις διαφορές του κάθε γένους και που καθοριζόνταν αυστηρά από τη «φύση» τους, ενισχύθηκαν αργότερα και από τα αποτελέσματα πολλών κοινωνικών ερευνών που χρησιμοποιώντας τους κοινωνικούς αυτούς μύθους σαν αξιώματα τούς πρόσθεσαν επιστημονικοφάνεια και τούς ενίσχυσαν σημαντικά. Τα αποτελέσματα αυτά, ντυμένα με την επιστημονική ορολογία, συνέβαλαν στη δημιουργία των γενικότερων κοινωνικών αξιολογήσεων που απηχούσαν τις εκάστοτε κοινωνικές και πολιτικές επιταγές.

Ο σαφής διαχωρισμός των φύλων (και κατ' επέκταση οι ρόλοι του κάθε φύλου και η θέση του στην κοινωνία), υπήρξε αποτέλεσμα περισσότερο ιδεολογικής διαμάχης και λιγότερο επιστημονικής διερεύνησης· παρόλο που πολλά από τα επιχειρήματα που υποστήριζαν τη

* Αναδημοσίευση από την «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», 1979, 36-37, 357-364.

βιολογική ανωτερότητα του αρσενικού προτύπου ήσαν ανεπισημονικά ή ακόμη αντιεπισημονικά, τούτο δεν εμπόδισε να έχουν μεγάλη διάδοση και επιτυχία. Η ιστορία άλλωστε των ιδεών μάς δείχνει πόσο διάφορες θεωρίες και ιδεολογίες μπορεί για χρόνια να επηρεάζουν την ανθρωπότητα, να κινητοποιούν τη συμπεριφορά, χωρίς αυτό να σημαίνει πως το περιεχόμενό τους ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, στην επιστημονική αλήθεια.

Παρόλη την ανάπτυξη των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, που θα περίμενε κανείς να συντελέσει στο ξεκαθάρισμα των «παραδεδωγμένων» μύθων ως προς το θέμα αυτό, η βοήθεια, το φως, δεν ήρθε, όσο και να φαίνεται παράδοξο, από αυτές, αλλά από τις θετικές επιστήμες· πρέπει μάλιστα να τονιστεί ότι πάρα πολλές παρατηρήσεις ξεπήδησαν τυχαία κατά τη διάρκεια ερευνών που είχαν άλλο αντικείμενο και όχι τη μελέτη της διαφοράς των φύλων.

Μεθοδολογικά, είναι αλήθεια πως οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν πολύ δυσκολότερα ν' αποδεικνύουν πειραματικά τις υποθέσεις που μελετούν. Τα αποτελέσματά τους, όμως, συχνότερα συμπερασματικά παρά αποδεικτικά, εκλαμβάνονται σαν ατράνταχτες και αμετακίνητες αποδείξεις. Από την άλλη μεριά, στις έρευνες αυτές οι υποθέσεις εργασίας και η ερμηνεία των αποτελεσμάτων είναι υποχρεωτικά στενά δεμένες με τις πεποιθήσεις, τη στάση απέναντι στα προβλήματα, τις αξίες, και γενικότερα με την ιδεολογία των ατόμων που διενεργούν τις έρευνες. Είναι αδύνατο να αποκλειστεί εντελώς ο ανθρώπινος συγκινησιακός παράγοντας που μας παρασύρει ακόμα και υποσυνείδητα και επηρεάζει τις υποθέσεις μας και τα ευρήματά μας (τα ευρήματα κάθε κοινωνικού ερευνητή χρωματίζονται περισσότερο από κάθε άλλο από τις αξίες που έχει ενστερνιστεί και τα στερεότυπα στα οποία υπακούει), κι έτσι πολύ συχνά ο κοινωνικός επιστήμονας μπορεί να είναι θύμα των απόψεων, των στάσεων, της ιδεολογίας γενικά που πιστεύει και ακολουθεί, αλλά συγχρόνως και υπεύθυνος στο μέτρο που αφήνεται να ενδίδει, στο μέτρο που αδυνατεί να ελέγχεται ή αδυνατεί να αποδεχθεί πως τα αποτελέσματα των ερευνών του είναι απλώς συμπερασματικά, ενδεικτικά. Οι μέθοδοι, οι παρατηρήσεις, εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο τίθεται η ερώτηση, άρα και από το στόχο του ερευνητή· είναι επομένως σε άμεση σχέση με τα αποτελέσματα. Αντίθετα, οι έρευνες των θετικών επιστημών, καθώς είναι πολλές φορές αναγκασμένες ν' ακολουθήσουν αυστηρότερη μεθοδολογία, έχουν το μεγάλο προσόν της ήσσονος προσωπικής εμπλοκής των ερευνητών, πράγμα που επιτρέπει στους τελευταίους μεγαλύτερη αντικειμενικότητα και τους υποχρεώνει σε αποδείξεις για τις οποίες δεν αισθάνονται υπεύθυνοι (χωρίς τούτο να σημαίνει πως και αυτοί είναι αλάθητοι).

Οι θετικές επιστήμες, όπως η φυσιολογία, η βιολογία και αργότερα η γενετική, χωρίς οι ίδιες να το επιδιώκουν, άρχισαν με τις αποδείξεις τους να κλονίζουν και να διαβρώνουν τα κρατούντα συστήματα ερμηνείας και να τοποθετούν διαφορετικά την προβληματική του θηλυκού φύλου σε σχέση με το αρσενικό. Επέτρεψαν, χάρη στις ακριβείς μελέτες τους, στη γυναίκα να ελευθερωθεί κατά ένα μεγάλο μέρος από τη «φύση» της. Η πρόοδος, ιδιαίτερα της γενετικής επιστήμης, ελευθέρωσε τη γυναίκα από την ευθύνη που της είχε αποδοθεί για το φύλο του παιδιού που φέρνει στη ζωή, παρόλο που ακόμη και σήμερα η ευθύνη του ανδρικού τύπου χρωμοσώματος XY στον καθορισμό του φύλου των απογόνων δεν είναι καθόλου γνωστικός κοινός τόπος. Οι γνώσεις γύρω από τη φυσιολογία της αναπαραγωγής

απάλλαξαν τη γυναίκα από τη διαδεδομένη πίστη και πεποίθησή της πως μοναδική σκοπιμότητα της ύπαρξής της ήταν αυτή η λειτουργία. Η ανάπτυξη της ιατρικής υγιεινής επιμήκυνε σημαντικά τη διάρκεια τη ζωής της γυναίκας –θάνατος από κακές γέννες κ.λπ.– και ελάττωσε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο ζωής της που ήταν αφιερωμένη στην αναπαραγωγή. Η πρόοδος των θετικών επιστημών είχε ως συνέπεια να ξεκαθαριστούν οι μέχρι τώρα συγκεχυμένες έννοιες: σεξουαλικότητα – αναπαραγωγή – μητρότητα – εκπαίδευση.

Όλες αυτές οι ανακαλύψεις βοήθησαν να φανούν καθαρότερα και να αποκαλυφθούν οι πολιτισμικές πλευρές, οι διάφορες θεολογίες, οι φανερές ή λανθάνουσες ιδεολογίες και, γενικά, οι παράγοντες εκείνοι που μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι για την κοινωνική αξιολόγηση της διαφοράς των φύλων.

Είναι σήμερα αποδεδειγμένο πως η άποψη για μια δεδομένη, αιώνια και αναλλοίωτη «φύση» της γυναίκας, είναι καθαρά κοινωνικό κατασκεύασμα. Άλλωστε, το ιδιαίτερο προνόμιο του ανθρώπινου είδους είναι το συνεχές γίγνεσθαι, προϊόν μιας διπλής εξέλιξης: της βιολογικής εξέλιξης των ειδών, που, στο ανθρώπινο είδος καταλήγει στο *homo sapiens*, και της πολιτισμικής εξέλιξης, που μόνο στο ανθρώπινο είδος πήρε τη σκυτάλη της βιολογικής εξέλιξης. Δεν πρέπει, εξ άλλου, να λησμονούμε πως αυτή η πολιτισμική ανάπτυξη μπορεί με τη σειρά της να επιφέρει περαιτέρω βιολογική εξέλιξη, αφού ο άνθρωπος είναι ικανός να μεταβάλλει το περιβάλλον του· οι μεταβολές αυτές του περιβάλλοντος μπορούν να έχουν επιπτώσεις και στο νευροφυσιολογικό του σύστημα και, σε τελευταία ανάλυση, στη συμπεριφορά του. Η πολιτισμική εξέλιξη είναι η λογική εξέλιξη των ανθρωποειδών ως τον άνθρωπο· κατά συνέπεια, οποιαδήποτε και να είναι τα βιολογικά θεμέλια της συμπεριφοράς και το ριζωμά τους στη φυλογένεση, δεν αρκούν για να δεσμεύσουν το μέλλον του πολιτισμού που είναι σε συνεχή εξέλιξη.

Ο άνθρωπος από τη φύση μπήκε στον πολιτισμό. Αυτό μόνο το γεγονός κάνει τον άνθρωπο προϊόν μιας αυτοδημιουργίας. Σε όλη τη διάρκεια της εξέλιξης της ιστορίας του ανθρώπου (ατομικής ή συλλογικής), οι παράγοντές της, τόσο οι φυσικοί όσο και οι πολιτισμικοί, βρίσκονται πάντα σε μία συνεχή αλληλεπίδραση.

Είναι αναληθές και αντιεπιστημονικό να εξηγούμε τη «γυναικεία φύση» μόνο σαν κατασκεύασμα της κουλτούρας ή μόνο σαν προϊόν της φύσης. Έχει έτσι μεγάλη σημασία οι έρευνες πάνω στο θέμα της διαφοράς των φύλων να ξεκινούν από τη βιολογία, τους βιολογικούς προσδιορισμούς που βρίσκονται στη βάση της διαφοράς, ώστε να εξετάζεται αν οι διαφορές αυτές είναι τόσο ξεκάθαρες όσο θα τις ήθελε και θα τις επιθυμούσε μια απλουστευτική, και γι' αυτό καθισχυαστική, θεωρία και αν μπορούμε από την ίδια την βιολογία να σχηματίσουμε μια αντίληψη τόσο «πάγια» γι' αυτές τις διαφορές, όσο αυτή που φαίνεται να είχαμε μέχρι σήμερα.¹

Σύμφωνα με τις βιολογικές και γενετικές έρευνες, έχει αποδειχθεί πως ανάμεσα στα δύο φύλα υπάρχουν διαφορές, αλλά, είτε βιολογικές είτε γενετικές, αυτές οι διαφορές δεν φανερώνουν ποτέ μια μερική ή ολική ανωτερότητα ή κατώτερότητα του ενός φύλου σε σχέση

1. Thibault O. *Le fait biologique. Le fait feminine*, Fayard, 1978.

ση με το άλλο. Οι ίδιες μάλιστα οι έννοιες της ανωτερότητας και κατωτερότητας αποτελούν αποσπασματικές εκτιμήσεις που προϋποθέτουν μια κλίμακα πολιτισμικών αξιών. Άλλωστε, η πρώτη βιολογική σχέση αρσενικού και θηλυκού (η σχέση της αναπαραγωγής) βασίζεται στην αρχή της *συμμετρικής συμπληρωματικότητας*² των δύο φύλων, δηλαδή στην ισόμετρη συμμετοχή και των δύο, και όχι απλώς στην αρχή της συμπληρωματικότητας σύμφωνα με την οποία αυτό που μόνο αρκεί για την επίτευξη ενός έργου είναι η αλληλεξάρτηση των δύο στοιχείων, πράγμα που δεν προϋποθέτει φυσικά την ισότητα.

Ο τρόπος της μακροαίωσης συμβίωσης των δύο φύλων (νομαδική ζωή/ μόνιμη διαμονή)³, με όλες τις εμπειρίες και τα βιώματα που συσώρευσε, δημιούργησε το διαφορετικό ποσοτικά και ποιοτικά καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες.

Οι ερμηνείες για την κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο εξηγούσαν τη διαφορά αυτή είτε από τον ιδιαίτερο προσανατολισμό που έπαιρναν τα κίνητρα μόνο από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, είτε ως αποτέλεσμα ενδογενών βιολογικών διαφορών. Η δεύτερη αυτή θέση υποστηρίζει ότι το αρσενικό και το θηλυκό γένος διαφέρουν σημαντικά ως προς τα χαρακτηριστικά τους, τα φυσικά και τα ψυχολογικά. Οι υποστηρικτές αυτής της αντίληψης αναγνωρίζουν τη σημασία της εκμάθησης με μια επιφύλαξη: αυτό που *μαθαίνεται* είναι το ιδιαίτερο περιεχόμενο της ψυχολογικής ταυτότητας του φύλου και όχι η γενική προδιάθεση. Τελικά, οι δύο θέσεις δεν είναι ασυμβίβαστες και γι' αυτό δεν θεωρούνται αντιθετικές.

Ο απέραντος κατάλογος των δεδομένων που προέκυψαν από τις έρευνες πάνω στην κοινωνική εκμάθηση και το βιολογικό παράγοντα που την καθορίζει, μας υποχρεώνει να λαβαίνουμε πάντα υπ' όψη μας τη βαθιά και σύνθετη αλληλεπίδραση των δύο αυτών παραγόντων, του βιολογικού και του κοινωνικού.

Τα τελευταία χρόνια οι έρευνες –ιδιαίτερα νευροψυχοφυσιολογικές– έδωσαν μεγάλη προσοχή στην εξακρίβωση της «λειτουργικής ασυμμετρίας μεταξύ αριστερού και δεξιού εγκεφαλικού ημισφαιρίου». Ανάμεσα σε πλήθος διερευνήσεων και επί μέρους συμπερασμάτων, δύο φαίνονται να είναι οι βασικές διαπιστώσεις: α) πως υπάρχει ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ του δεξιού και αριστερού ημισφαιρίου, τουλάχιστον όσον αφορά το λόγο –το δεξιό ημισφαίριο είναι ουσιαστικά βουβό– και β) πως δεν μπορούμε να μιλάμε για επικράτηση του ενός ή του άλλου ημισφαιρίου σχετικά με μια ειδική εγκεφαλική δραστηριότητα, αλλά για ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο χειρισμού της πληροφορίας και ανάλογα διαφορετικής απόκρισης εκ μέρους του ενός ή του άλλου ημισφαιρίου. Οι λειτουργίες βέβαια αυτές δεν εντοπίζονται στεγανά κατά ημισφαίριο και, σε τελευταία ανάλυση, δεν μπορεί παρά να είναι έργο αμφιημισφαιρικό⁴. Οι έρευνες και οι διαπιστώσεις ως προς την εντόπιση των διαφόρων λειτουργιών και δραστηριοτήτων, οδήγησαν τους επιστήμονες όπως τον Lansdell⁵, και σε ένα άλλο ερώτημα: Αν υπάρχει διαφορετικός τύπος οργάνωσης του εγκε-

2. Laurent A. *Feminin masculine*. Seuil, 1975.

3. Michel A. *Femmes, sexisme et societes*. PUF, 1977.

4. Χειμωνάς Γ. *Εγκέφαλος και Λόγος*. *Περιοδ. Σπείρα*, Νοέμβριος 1978.

5. Lansdell H. The Effect of Neurosurgery on a Test of Proverbs. *American Psychologist*, 1961, 16, 448.

φάλου κατά φύλο. Το σημαντικό σημείο σε αυτό το ερώτημα ήταν να μελετηθεί αν υπάρχει διαφορά κατά φύλο στο βαθμό εξειδίκευσης του αριστερού ημισφαιρίου σχετικά με την ειδική εγκεφαλική δραστηριότητα του λόγου (της γλώσσας). Αυτή η πιθανή διαφορά δεν φαίνεται να γίνεται παραδεκτή από όλους τους μελετητές. Οι διαφορές όμως της οργάνωσης του εγκεφάλου κατά φύλο είναι πιο έντονες, όταν μελετάται η δραστηριότητα της αντίληψης του χώρου (H.J. Hannay⁶, Lansdell⁷, Levy and Reid⁸, MacGlone and Davidson⁹). Στα συμπεράσματα αυτά φαίνεται πως στους άντρες κυριαρχεί σε «βαθμό εξειδίκευσης» το δεξιό ημισφαίριο που είναι και περισσότερο υπεύθυνο στο να οργανώνει την πληροφορία υπό μορφή ολότητας, να αντιλαμβάνεται τις σχέσεις του μέρους προς το όλο, να συναρμολογεί το μέρος προς το όλο. Το δεξιό ημισφαίριο είναι υπεύθυνο για λειτουργίες, όπως η χωρογνωσία, λειτουργία του χώρου, και η προσωπογνωσία.

Ενδεικτικά ήσαν και τα αποτελέσματα που παρατηρήθηκαν στις έρευνες που έγιναν με παιδιά (αγόρια – κορίτσια). Στα πειράματα αυτά με παιδιά φυσιολογικά αποδείχτηκε πως στα αγόρια υπήρχε μεγαλύτερη συμμετοχή του δεξιού ημισφαιρίου για την αναγνώριση, αντίληψη του χώρου και για τη σχέση του μέρους προς το όλο, ενώ στα κορίτσια η ίδια δραστηριότητα πραγματοποιούνταν από μια διαδικασία των δύο ημισφαιρίων. Με βάση αυτά τα αποτελέσματα, οι ερευνητές υποθέτουν πως είναι δυνατό στα αγόρια να υπάρχει μεγαλύτερη εξειδίκευση του δεξιού ημισφαιρίου ως προς τις χωροδιαγνωστικές ικανότητες¹⁰. Έτσι, καταλήγουν οι ερευνητές, οι ίδιες νευρολογικές δομές μπορούν να έχουν διαφορετικές λειτουργίες κατά φύλο, ή αλλιώς η ίδια λειτουργική δραστηριότητα μπορεί να εκτελεστεί από διαφορετικές νευρολογικές δομές στα αγόρια και στα κορίτσια. Θα πρέπει να γίνουν πάντως ακόμη πολλές έρευνες για να επαληθευτεί ή αναιρεθεί η παραπάνω υπόθεση, να βρεθεί δηλαδή αν υπάρχει διαφορετικός τύπος οργάνωσης του εγκεφάλου κατά φύλο. Αλλά, ακόμη και αν παραδεχτούμε ότι ο εγκέφαλος του αρσενικού λειτουργεί διαφορετικά από τον εγκέφαλο του θηλυκού, τούτο δεν σημαίνει βέβαια ότι ο ένας τύπος οργάνωσης είναι ανώτερος από τον άλλο. Αν δηλαδή μια δραστηριότητα μπορεί να εκτελεστεί με διαφορετικούς τρόπους, μπορεί κάθε φύλο να επιστρατεύσει τη δική του στρατηγική, τη δική του ικανότητα για να την πραγματοποιήσει. Είναι δυνατό βέβαια ο ένας τρόπος να είναι αποτελεσματικότερος από τον άλλο, ως προς ορισμένες λειτουργίες, αλλά αυτό μπορεί να οδηγήσει στην επιλογή ορθολογιστικότερων εκπαιδευτικών και επαγγελματικών τρόπων αντιμετώπισης ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε φύλου.

6. Hannay H.J. Real or imagined incomplete lateralization of function in females?. *Perception and Psychophysics*, 1976, 19, 349-352.

7. Lansdell H. A sex difference in effect of temporallobe neurosurgery on design preference. *Nature*, 1962, 194, 852-854.

8. Levy J. & Reid M. Variations in cerebral organization as a function of handedness, hand posture in writing and sex. *Journal of Experimental Psychology: General* 1977.

9. MacGlone & Davidson W. The Relation between cerebral speech laterability and spatial ability with special reference to sex and hand preference. *Neuropsychologia*, 1973, 11, 105-113.

10. Witelson S. Sex and the single hemisphere: Right hemisphere specialization for spatial processing. *Science*, 1976.

Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν πόσο δυσχερής είναι η θέση ιδιαίτερα των ψυχολόγων που καταπιάνονται με τις διαφορές των φύλων και που αφορούν είτε τις ικανότητες είτε τη συμπεριφορά των ατόμων ανάλογα με το φύλο τους. Οι ερευνητές πρέπει συνεχώς να διερωτώνται τόσο για τις μεθόδους παρατήρησης, όσο και για τον τρόπο κωδικοποίησής της, για την πιθανή αιτιολογία των φαινομένων που παρατηρούν και τις ερμηνείες που θα κάνουν.

Το θέμα της πιθανής αιτιολογίας είναι το πιο δύσκολο, γιατί σπάνια μπορούμε να μετρήσουμε το ποσοστό συμβολής του κάθε παράγοντος. Δεν μπορούμε να ξέρουμε ποιο είναι ακριβώς το γενετικό επίπεδο που επιτρέπει την ανάπτυξη ορισμένων ικανοτήτων, ούτε πόσο το ορμονικό σύστημα, ο ιδιαίτερος ρυθμός ανάπτυξης, η συγκεκριμένη εκπαίδευση και, γενικά, το κοινωνικό περιβάλλον μπορούν να επιδράσουν στη δημιουργία των διαφορών.

Η μεθοδολογικά ορθότερη αντιμετώπιση του προβλήματος είναι ο μελετητής να συνεκτιμά και να συνυπολογίζει τους βιολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην ετερογένεια των δύο φύλων καθώς και στις ιδιαιτερότητές τους. Άλλωστε, μπορούμε κάλλιστα ν' αναγνωρίσουμε τις αληθινές ιδιαιτερότητες κάθε φύλου, χωρίς αυτές οι διαφορές να σημαίνουν μια ανισότητα και να οδηγούν σε μια υποχρεωτική διάκριση ανάμεσα στο status και τους ρόλους.

Η ορθή, δηλαδή απαλλαγμένη από ιδεολογικές διαστρεβλώσεις, ισότητα προϋποθέτει την αναγνώριση των διαφορών. Αυτό όμως που κυρίως πρέπει σήμερα να επισημανθεί, είναι πως η κοινωνική αξιολόγηση αυτών των διαφορών όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στην επιστημονική αλήθεια, αλλά είναι εκείνη ακριβώς που έχει διαμορφώσει τα κοινωνικά στερεότυπα, των οποίων η αναμφισβήτητη δύναμη συνέβαλε ιδιαίτερα σε αυθαίρετες διακρίσεις σε βάρος του θηλυκού γένους¹¹. Στην κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζούμε, η ανωτερότητα του ανδρικού φύλου θεωρείται δεδομένη τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες. Η εξήγηση της αυθαίρετης αυτής αξιολόγησης δεν είναι δύσκολη, όταν σκεφτεί κανείς πως στο δυτικό πολιτισμό μας οι κοινωνίες είναι ανδροκρατικές ή ανδροκεντρικές και ορίζουν το φύλο με άξονα το αρσενικό είδος· οι ίδιες οι γυναίκες αξιολογούν τους εαυτούς τους με βάση τις αξίες και τα κριτήρια του άνδρα και, κατά συνέπεια, επικυρώνουν το στερεότυπο και αυτο-υποτιμώνται συλλογικά.

Όταν οι γυναίκες καλούνται να εκτιμήσουν τα δύο φύλα, βρίσκουν περισσότερα κολακευτικά χαρακτηριστικά για να περιγράψουν τους άνδρες και συχνά τους αποδίδουν εκείνες τις ιδιότητες που η κοινωνία αξιολογεί θετικά.

Τα στερεότυπα που αφορούν τη γυναίκα είναι συνήθως δυσμενή γι' αυτήν και πάντα λιγότερο αξιολογικά από τα ανδρικά στερεότυπα.

Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη-έρευνα της B. Zazzo¹² με θέμα τη διαφορική ψυχολογία των εφήβων, εικονογραφείται καθαρά η ιδέα που έχει η νέα κοπέλα για το φύλο της.

11. Luria Z., Rubin J.Z., Provenzano F. The Neonates' gender and the eye of the beholder: Parents' view of sex of new born. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1974, 44.

12. Zazzo B. *Psychologie Differentielle de l' Adolescence*. PUF, 1972.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας, αυτό που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση ήταν οι απαντήσεις των κοριτσιών, όταν ρωτήθηκαν ως προς την ομοιότητά τους με το θηλυκό στερεότυπο που οι ίδιες είχαν προτείνει. Οι περισσότερες το αρνήθηκαν όταν χρειάστηκε να περιγράψουν τον εαυτό τους, το δέχτηκαν όμως –ασυνείδητα– όταν περιέγραψαν τις άλλες κοπέλες. Απ' αυτό φαίνεται πόσο οι ίδιες υποβαθμίζουν το φύλο τους –αφού αποκηρύσσουν τις ιδιότητες που του αποδίδουν όταν αξιολογούν τον εαυτό τους– και πόσο λίγο αλληλέγγυες αισθάνονται με τις ομόφυλές τους. Αντίθετα, στις απαντήσεις των αγοριών δεν παρατηρήθηκε καμιά τέτοια διαφορά.

Οι διαφορές αυτές των φύλων προσδιορίζουν την ανδρική και τη γυναικεία συμπεριφορά, των οποίων θα προσπαθήσουμε, μέσα από την οπτική της ψυχολογίας, να σκιαγραφήσουμε τις ψυχοκοινωνικές τους βάσεις. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή να δούμε κατά πόσο τα κοινωνικά δεδομένα μπορούν να συμβάλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας ανάλογα με το φύλο, χωρίς βέβαια να ξεχνάμε την αλληλεπίδραση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων, του βιολογικού και του περιβαλλοντικού, κι αυτό γιατί κανένας ντετερμινισμός δεν μπορεί να εξηγήσει το θέμα, ούτε ο βιολογικός ούτε ο κοινωνικός.

Όπως είναι γνωστό, η προσωπικότητα συγκροτείται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, αυτής της μεγάλης παραγωγικής μηχανής των πολιτισμικών προτύπων.

Μια από τις πιο σημαντικές μορφές κοινωνικοποίησης είναι η απόκτηση της ταυτότητας του φύλου, της ψυχολογικής ταυτότητας. Ονομάζουμε ταυτότητα του φύλου το ιδιαίτερο συναίσθημα που αποκτά ένα παιδί συνειδητοποιώντας ότι ανήκει στο ένα ή στο άλλο φύλο. Για την απόκτηση αυτής της ταυτότητας συμπράττουν από τη μια μεριά η αντιληπτικότητα του παιδιού, που έχει πάψει πια τα τελευταία χρόνια να θεωρείται σαν ένας πεπτικός σωλήνας, σαν ένας άγραφος χάρτης που εγγράφει και απορροφά το οποιοδήποτε ερέθισμα χωρίς καμιά δική του διεργασία, και από την άλλη οι στάσεις των γονιών που επεμβαίνουν αναγκαστικά από τις πρώτες ώρες, τις πρώτες ημέρες, τους πρώτους μήνες, τα πρώτα χρόνια της ζωής, για να μεταβιβάσουν στο παιδί τις δικές τους αξίες, τα δικά τους πρότυπα, τα δικά τους στερεότυπα ως προς το φύλο του. Μέσα απ' αυτή τη δυναμική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους γονείς –και αργότερα ανάμεσα στο ευρύτερο περιβάλλον– και το παιδί, γίνεται η μεταβίβαση των πεποιθήσεων των γονιών, των ελπίδων τους, των φόβων, των προσδοκιών και των απαιτήσεών τους ως προς το φύλο του παιδιού, χαλκεύεται η ψυχολογική του ταυτότητα. Φυσικά, η ταυτότητα αυτή του φύλου είναι γερά στηριγμένη στη βιολογία, αφού από τη γέννηση το φύλο ορίζεται με βάση τα ανατομικά χαρακτηριστικά. Από τη στιγμή της γέννησής του το παιδί μεγαλώνει ανάλογα με το φύλο που του αναγνωρίστηκε με βάση τη μορφολογία του. Σιγά-σιγά όμως θα φτάσει να αισθάνεται κορίτσι ή αγόρι ανάλογα με το πρότυπο που του προτείνεται και που του ορίζεται κάθε στιγμή. Θ' αποκτήσει, εκτός από τη βιολογική του ταυτότητα, και την ψυχολογική ταυτότητά του, την ταυτότητα του φύλου του, που συγκροτείται και διαπλάθεται από τον τρόπο με τον οποίο το περιβάλλον το ανατρέπει, το βλέπει, το αναγνωρίζει.

Η ψυχολογική ταυτότητα του φύλου είναι τόσο δυνατή και ουσιαστική για την υπόλοιπη ζωή, ο ψυχολογικός προσανατολισμός του φύλου είναι τόσο ισχυρός και αμετάκλητος, που

αποδείχτηκε προτιμότερο να προσαρμόζεται, όταν χρειάζεται, το ανατομικό φύλο στο ήδη συγκροτημένο ψυχολογικά παρά το αντίθετο.

Μια περίπτωση που εικονογραφεί ιδιαίτερα το ρόλο της ψυχολογικής ταυτότητας του φύλου είναι το παρακάτω γεγονός που περιγράφει ο φυσιολόγος J. Money¹³. Σ' ένα από τα αγόρια του ζεύγους μονοωογενών διδύμων έγινε τυχαία πεοεκτομή την ώρα της περιτομής, όταν το παιδί ήταν 7 μηνών. Μετά απ' αυτό η μητέρα, όχι μόνο δεν απελπίστηκε αλλά αποφάσισε μόνη της να μεγαλώσει το παιδί σαν κορίτσι. Το αποτέλεσμα υπήρξε εκπληκτικό. Η συμπεριφορά των διδύμων ήταν τελείως διαφορετική. Το κάθε παιδί είχε ενστερνιστεί τόσο έντονα το φύλο που του είχαν αναγνωρίσει, ώστε ήταν αδύνατο να φανταστεί κανείς ότι ήταν δίδυμα και μάλιστα μονοωογενή, με το ίδιο ακριβώς γενετικό και ορμονικό υπόστρωμα. Οι γονείς δηλαδή καθόρισαν το φύλο του παιδιού, του έδωσαν τα φυλετικά χαρακτηριστικά από μόνη την αναγνώριση του φύλου του και την εκπαίδευσή του, ενώ η χειρουργική ανέλαβε την αντικατάσταση των φανερών γεννητικών οργάνων αποδίδοντας στο παιδί και ανατομικά το φύλο που είχε ψυχολογικά αποκτήσει.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι παρόμοιες περιπτώσεις, που απεικονίζουν την απόκτηση της ψυχολογικής ταυτότητας από την αγωγή μόνο, βρίσκει κανένας και στην αρχαία μυθολογία, όπου το ρόλο του χειρουργού τον αναλαμβάνουν οι θεοί.

Ο αρχαίος συγγραφέας Antoninus Liberalis¹⁴ περιγράφει με γλαφυρό τρόπο το μύθο του Λεύκιππου: Η Γαλάτεια παντρεύτηκε τον Λάμπρο που ζούσε στη Φαιστό της Κρήτης· ήταν ένας άντρας από καλή οικογένεια, αλλά φτωχός. Όταν η Γαλάτεια έμεινε έγκυος, ο Λάμπρος ευχήθηκε να αποκτήσει αγόρι κι έδωσε εντολή στη γυναίκα του, αν γεννήσει κορίτσι να το εξαφανίσει. Ο Λάμπρος έφυγε με το κοπάδι του και, στο μεταξύ, η Γαλάτεια έφερε στον κόσμο μια κόρη. Λυπήθηκε να την εκθέσει, επειδή κιόλας σκεφτόταν τη μοναξιά του σπιτιού της. Τα όνειρα και οι χρησμοί ήρθαν τότε σε βοήθειά της, υποδείχνοντάς της ν' αναθρέψει την κόρη της σαν αγόρι. Έτσι και έκανε, δίνοντάς της το όνομα Λεύκιππος. Η κόρη μεγάλωνε και έγινε ανείπωτα όμορφη. Η Γαλάτεια από το φόβο πως δεν θα μπορούσε πια να ξεγελάσει τον Λάμπρο κατέφυγε στο ιερό της Λητούς και παρακάλεσε τη θεά ν' αλλάξει το φύλο της κόρης της, όπως είχε γίνει και σε άλλες περιπτώσεις που αναφέρει ο συγγραφέας. Η Λητώ λυπήθηκε τη Γαλάτεια και άλλαξε το φύλο της κόρης.

Αμέσως μετά τη γέννηση αρχίζει να δημιουργείται η γνωστή τριαδική σχέση ανάμεσα στους γονείς και το παιδί, ιδιαίτερα μάλιστα η αμφίδρομη σχέση μητέρας-παιδιού, γιατί ο πατέρας παίζει μικρότερο ρόλο (ο ρόλος του είναι περισσότερο συμβολικός).

Το παιδί με την ιδιαίτερη κληρονομική του προικοδότηση, με το δικό του ψυχοκινητικό ρυθμό (π.χ. το ρυθμό θηλασμού), καθορίζει, καθοδηγεί ως ένα σημείο τη στάση της μητέρας, που με τη σειρά της του δημιουργεί εξαρτήσεις, συνδέσεις με τον εαυτό της και με τους άλλους. Η μητέρα μεσολαβεί ανάμεσα στο παιδί και τον έξω κόσμο και έτσι του με-

13. Money J. Ablatio penis: Normal male infant sex reassigned as a girl. *Archives of Sexual Behavior*, 1975, 4, 65-70.

14. Αντωνίνου Λιβεράλη. *Μεταμορφώσεων Συναγωγή*. 17.

ταβιβάζει τις δυνατότητες, αλλά και τους περιορισμούς της προσωπικότητάς της, τις συγκρούσεις της αλλά και τις πηγές απ' όπου αντλεί τις συγκινήσεις της, τα συναισθήματά της, τις αξίες της. Η ποιότητα της σχέσης, ο τρόπος αυτός ψυχοσυναλλαγής μητέρας-παιδιού, η μεταβίβαση των αξιών της και των στερεοτύπων στα οποία η ίδια πιστεύει και τα οποία αντανακλούν τον κόσμο απ' όπου προέρχεται, επηρεάζουν την όλη ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και φυσικά «δημιουργούν» το φύλο του, χαράσσοντας την ψυχολογική του ταυτότητα.

Το περιεχόμενο του σχετικού με το φύλο προτύπου που μεταβιβάζει η μητέρα και γενικά το περιβάλλον εσωτερικεύεται από το παιδί, και έτσι αργότερα, βοηθούμενο και από το μηχανισμό της μίμησης, το παιδί είναι έτοιμο να ταυτιστεί με τα πρότυπα του φύλου του, πρότυπα κυρίως ανταγωνιστικά, μιας ιεραρχημένης κοινωνίας, ενώ μαθαίνει συγχρόνως ν' αποκτή διαφορετική συμπεριφορά από το αντίθετο φύλο. Μέσα απ' αυτούς τους μηχανισμούς της μεταβίβασης, της ταύτισης, της μίμησης, το παιδί διαμορφώνει τη συμπεριφορά του ανάλογα με τα πρότυπα που η κοινωνία μέσα στην οποία ζει και η τάξη στην οποία ανήκει, απαιτούν από το φύλο του, το γενετικά και κοινωνικά καθορισμένο.

Είναι ίσως περιττό, σήμερα που είναι κοινά παραδεκτό από όλους τους θεωρητικούς, ν' αναφερθεί κανείς στη σημασία της πρώιμης παιδικής ηλικίας για την απόκτηση και της ψυχολογικής ταυτότητας. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, όσοι ασχολούνται με την ψυχολογία της ανάπτυξης, ανεξάρτητα σε ποια σχολή ανήκουν ή ποια θεωρία προσβέουν, τονίζουν όλοι την κεφαλαιώδη σημασία που έχει ο χρόνος κατά τον οποίο το παιδί μαθαίνει και φυσικά ο τρόπος και οι τεχνικές που το περιβάλλον του υιοθετεί για να το κάνει να μάθει. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι και η ψυχαναλυτική θεωρία δίνει και αυτή, με άλλο τρόπο βέβαια, την ίδια έμφαση στην πρώιμη ηλικία, όταν στη φάση αυτή της ζωής του ανθρώπου, στους τραυματισμούς της παιδικής ιδιαίτερα ηλικίας, τοποθετεί το βασικό αίτιο της κάθε ανωμαλίας. Η ψυχαναλυτική θεωρία όμως προχωρεί και πάρα πέρα στην ανάλυση της ψυχοσυναλλαγής μητέρας και παιδιού, και τονίζει και έναν άλλο μηχανισμό που παίζει αποφασιστικό ρόλο στην απόκτηση της ψυχολογικής ταυτότητας: της επιθυμίας των γονέων για ένα συγκεκριμένο φύλο. Η επιθυμία αυτή δεν δημιουργεί, δεν προκαλεί τη διαφορά των φύλων, αλλά αναπαράγει, σύμφωνα με τις συναισθηματικές και διανοητικές ικανότητες του κάθε γονιού, τις διαφορές, εσωτερικεύει τα πρότυπα που επικρατούν ως προς τα φύλα. Αυτή η ασυνείδητη «επιθυμία» των γονέων έχει γένος (sexualise) και γι' αυτό, από την αρχή της σύλληψης, θα λέγαμε, υπάρχει μια προκαθορισμένη ταυτότητα του φύλου του παιδιού που δεν συμπίπτει αναγκαστικά με το βιολογικό του φύλο.

Όταν η επιθυμία αυτή των γονιών, ιδιαίτερα της μητέρας, μένει ανεκπλήρωτη, είναι ικανή –όταν είναι ισχυρή– να επηρεάσει τη συμπεριφορά του παιδιού αντίθετα από τα πρότυπα του βιολογικού του φύλου και να το οδηγήσει, ασυνείδητα, όπως ασυνείδητα λειτουργεί, σε παρέκκλιση από την κοινωνικά καθορισμένη τροχιά του. Έτσι, η ψυχολογική ταυτότητα του φύλου κλονίζεται, πράγμα που προκαλεί στο παιδί ψυχολογικές συγκρούσεις, που οδηγούν σε προβληματική ή και παθολογική προσαρμογή.

Όπως φαίνεται από τις μορφές της κοινωνικοποίησης που αναπτύχθηκαν, ο ρόλος του περιβάλλοντος, οικογενειακού στην αρχή και ευρύτερου αργότερα, είναι σημαντικός, όχι

μόνο για το μελλοντικό γνωστικό κόσμο του παιδιού αλλά και για τον ψυχосυναισθηματικό του· γιατί πολλές φορές η κοινωνική αξιολόγηση των χαρακτηριστικών, που είναι γενετικά προκαθορισμένα, έχει τη δύναμη να τα παρερμηνεύει και είτε να τα διαστρεβλώνει είτε ακόμα να δημιουργεί χαρακτηριστικά καινούργια, επίκτητα, χωρίς καμιά σχεδόν βιολογική βάση.

Οι ψυχολογικές διαφορές λοιπόν ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια αντανακλούν αναμφισβήτητα τη συμβολή των γενετικών παραγόντων που διοχετεύονται μέσα από τις ορμόνες του φύλου. Αυτό όμως σημαίνει άραγε ότι για κάθε φύλο ορισμένες ιδιότητες του «χαρακτήρα του» θα παρουσιαστούν οπωσδήποτε, όποιο και να είναι το κοινωνικό περιβάλλον; Ή ακόμα, αυτές οι διαφορές ορίζουν άραγε ή πρέπει να καθορίζουν ποιοι κοινωνικοί ρόλοι αντιστοιχούν στον άνδρα ή στη γυναίκα σε κάθε κοινωνία;

Όταν το κλάμα ενός μωρού αξιολογείται από τους ίδιους τους γονείς, κατ' αρχήν, σύμφωνα με το φύλο του: είναι κλάμα θυμού όταν το παιδί είναι αγόρι, ενώ είναι κλάμα φόβου όταν είναι κορίτσι...

Σε μια έρευνα ζήτησαν από φοιτητές και φοιτήτριες ψυχολογίας να περιγράψουν τα χαρακτηριστικά 12 νεογέννητων βρεφών που το φύλο τους δεν είχε ανακοινωθεί. Τα μισά από τα νεογέννητα ήσαν ντυμένα με ροζ χρώμα και τ' άλλα μισά με θαλασσί. Η εκτίμηση των φοιτητών ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ήταν σε συντριπτικό ποσοστό σύμφωνη με το στερεότυπο που πλανάται ως προς τις διαφορές του φύλου. Περιττό να αναφέρουμε πως οι φοιτητές απέδωσαν τα γνωστά ιδιαίτερα «αρσενικά» χαρακτηριστικά στα νεογέννητα που ήσαν ντυμένα με θαλασσί χρώμα και τα «θηλυκά» χαρακτηριστικά στα νεογέννητα που ήσαν ντυμένα στα ροζ, αγνοώντας βέβαια ότι οι ερευνητές είχαν ντύσει τα βρέφη με το χρώμα το αντίθετο από το καθιερωμένο.

Όταν η λειτουργία και η διάρκεια του θηλασμού εξαρτάται από το φύλο του παιδιού...

Σε μια έρευνα της I. Lezine¹⁵ που έγινε σε μητέρες βρεφών και των δύο φύλων, το 34% των μητέρων αρνιόταν να θηλάσουν με το δικό τους γάλα τα κορίτσια τους, διότι θεωρούσαν το θηλασμό σαν μια κουραστική δουλειά ή πως τις εμποδίζει από την εργασία τους που την έβαζαν σε πρώτο επίπεδο, ενώ όλες οι μητέρες των αγοριών, εκτός από μία, ήθελαν αντίθετα να τα θηλάσουν με το δικό τους γάλα. Η διάρκεια του θηλασμού ήταν συστηματικά πιο μεγάλη για τ' αγόρια. Σε ηλικία 2 μηνών, 45 λεπτά για τ' αγόρια, 23 λεπτά για τα κορίτσια. Τέλος, κατά κανόνα, τα κορίτσια σταματούσαν το θηλασμό πιο νωρίς. Και ακριβώς σ' αυτές τις πρώτες, φαινομενικά ασήμαντες, παραχωρήσεις για την αυτονομία του παιδιού εκδηλώνεται η εχθρότητα, ή η εύνοια της μητέρας. Και αν υπάρχει εχθρότητα, εκφράζεται με την τάση της να του αρνείται την ελευθερία του, να το υποτάσσει στις επιθυμίες της, να του επιβάλλει πειθαρχία, και να το δαμάσει όσο μπορεί πιο νωρίς και οριστικά.

Όταν η ερμηνεία για την ίδια πράξη, την ίδια συμπεριφορά ενός παιδιού, διαφέρει ανάλογα με το φύλο: το αγόρι όταν διατάσσει θέλει να είναι αρχηγός (!), το κορίτσι όταν διατάσσει είναι αυταρχικό...

15. Lezine I., Robin M., Cortial C. Observations sur le couple mere-enfant au cours des premieres experiences alimentaires. *La Psychiatrie de l'Enfant*, 1975, 18, 1.

Ο τρόπος που οι γονείς βλέπουν ακόμη και τα βρέφη είναι σε συνάρτηση με το φύλο που τους αναγγέλλεται. Οι ψυχολόγοι Jeffrey, Z. Luria και Rubin έκαναν μια έρευνα με σκοπό ν' αποκαλύψουν το ρόλο που μπορεί να παίζει η γνώση και μόνο του φύλου του παιδιού στον τρόπο που οι γονείς ερμηνεύουν τις πρώτες του αντιδράσεις. Η έρευνα έγινε σε γονείς 24 ώρες μετά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού. Οι πατέρες είχαν δει το παιδί τους μόνο πίσω από το τζάμι του θαλάμου των νεογέννητων, ενώ οι μητέρες το είχαν πιάσει μια φορά στην αγκαλιά τους. Ζητήθηκε και από τους δύο γονείς να περιγράψουν τα χαρακτηριστικά του παιδιού τους. Τα νεογέννητα της έρευνας, αγόρια και κορίτσια, είχαν κατά τη γέννησή τους το ίδιο βάρος, το ίδιο ύψος και τα ίδια αποτελέσματα στις διάφορες κλινικές εξετάσεις που γίνονται στα βρέφη. Τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου που συμπληρώθηκε από τους γονείς, έδειξαν ότι τα κορίτσια τα έβλεπαν «χαριτωμένα», τα αγόρια «γερά». Τα κορίτσια είχαν «λεπτά χαρακτηριστικά», τα αγόρια «αδρά». Τέλος τα κορίτσια τα χαρακτήριζαν «μικροκαμωμένα», ενώ τα αγόρια, παρόλο που είχαν το ίδιο βάρος και το ίδιο ύψος, τα χαρακτήριζαν «ψηλά και γεροδεμένα». Μια άλλη παρατήρηση που προέκυψε ήταν πως, ενώ όλα τα παιδιά τα περιέγραψαν σαν «αφηρημένα», στα κορίτσια απέδωσαν σημαντικά πιο ψηλό βαθμό αφηρημάδας. Τα δεδομένα της έρευνας αυτής έδειξαν για άλλη μια φορά πόσο το στερεότυπο το σχετικό με το φύλο μπορεί να επηρεάσει και να διαστρεβλώσει την αντίληψη των γονιών και πόσο μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένες ερμηνείες: Οι γονείς δεν αντιδρούν στις πραγματικές ιδιότητες των βρεφών, αλλά σ' ένα στερεότυπο.

Όταν η συμπεριφορά που οι γονείς επιθυμούν από τα παιδιά τους είναι καθορισμένη από το φύλο τους: επιθετικότητα, ενεργητικότητα, τόλμη, θάρρος για «το αγόρι», παθητικότητα, ευσυγχνησία, λεπτότητα, ευπρέπεια για «το κορίτσι»...

Όταν οι απαγορεύσεις που δεσμεύουν τη συμπεριφορά έχουν στόχο ανάλογο με το φύλο του παιδιού: Στο κορίτσι δεν επιτρέπεται να παίζει με μηχανές, τανκς, κανόνια, αυτοκίνητα, στο αγόρι απαγορεύεται να παίζει με ζούκλες...

Στο βιβλίο των Maccoby και Jacklin¹⁶ αναφέρονται πολύ λίγες διαφορές συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο στα πολύ μικρά παιδιά. Τονίζεται μάλιστα ότι οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα είναι μικρότερες από ό,τι στο ίδιο φύλο. Τα πρώτα διακριτικά σημεία εμφανίζονται με την επιλογή των παιχνιδιών, επιλογή βέβαια που κάνουν οι γονείς για λογαριασμό των παιδιών τους.

Όταν οι τρόποι επαίνου, αλλά κυρίως τιμωρίας, είναι όχι μόνο διαφορετικοί, αλλά ιδιαιτέρως ανστηροί για τα κορίτσια...

Από διάφορες έρευνες που έκαναν η I. Lezine και οι συνεργάτες της, παρατηρήθηκε πως ο τρόπος που οι γονείς ανατρέφουν τα κορίτσια τους είναι πιο ανστηρός. Οι μητέρες σύμφωνα μ' αυτές τις έρευνες είναι πιο ανυπόμονες και πιο απαιτητικές με τα κορίτσια τους από ό,τι με τ' αγόρια τους, και τιμωρούν τα κορίτσια με ένα πιο δραστικό τρόπο,

16. Maccoby E.E., Jacklin C.N. *The Psychology of Sex Differences*. California, Stanford University Press, 1974.

ενώ διαθέτουν περισσότερο χρόνο και υπομονή για να εξηγήσουν στα αγόρια αυτό που θέλουν για να τα λογικέψουν. Η ανάγκη της μητέρας να επιβληθεί από την αρχή στο παιδί, να το δαμάσει, είναι πιο ισχυρή όταν πρόκειται για κορίτσι. Το αγόρι, όσο και αν είναι μικρό και άοπλο, είναι ήδη το σύμβολο μιας εξουσίας, στην οποία η ίδια η μητέρα υποκύπτει και συχνά νιώθει ευτυχισμένη γι' αυτό. Οι δυο τους τυραννιούνται αμοιβαία, σ' ένα είδος ερωτικού παιχνιδιού, αλλά σπάνια φτάνουν στην ανοιχτή σύγκρουση.

Όταν τέλος όλοι οι τρόποι διαπαιδαγώγησης (παιχνίδια, βιβλία, αργότερα σχολείο, μέσα μαζικής ενημέρωσης) δεν καταλήγουν παρά στην έντονη διαφοροποίηση των φύλων, πώς είναι δυνατό να μην υπολογίσουμε τον περιβαλλοντικό παράγοντα, στο μέτρο που είναι ικανός να προκαλέσει τόσο έντονες, επίκτητες διαφορές, που οδη-

γούν μοιραία σε μια κοινωνική ανισότητα των φύλων;

Όλη μας η συμπεριφορά, όλες μας οι αντιδράσεις εξαρτώνται οπωσδήποτε άμεσα ή έμμεσα από γενετικούς παράγοντες. Και κανένας δεν θα μπορούσε ν' αρνηθεί την ύπαρξη βιολογικών διαφορών που επεμβαίνουν στη γένεση των ψυχικών χαρακτηριστικών. Αλλά, και αυτό είναι το ενδιαφέρον, αυτές οι βιολογικές διαφορές αξιολογούνται και αναγνωρίζονται από την κοινωνία, διευρύνονται και καλλιεργούνται από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Έτσι, δημιουργούνται τα στερεότυπα του αρσενικού και του θηλυκού, που γι' αυτό διαφέρουν άλλωστε από τη μια κοινωνία στην άλλη.

Συμπερασματικά, ένα ψυχικό χαρακτηριστικό δεν κληρονομείται, δεν γεννιέται, κατασκευάζεται και κατασκευάζεται με υλικά γενετικά, με δεδομένα πολιτισμικά, και με τη δραστηριότητα του ίδιου του ατόμου.